

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

17. ՏԱՐԻ 1920

Տարեկան 16 ֆրանկ:

ԹԻԻ 9, ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԱՌԱՍՊԵՆԵՆԱԿԱՆ

ԱՐԵՒՆ ՈՒ ԼՈՒՍԻՆ

րեգական մասին սպա-
ռիչ պատասխան մը
տալու համար՝ նկա-
տենք զայն նաեւ յա-
րաբերութեամբ իր
օրաշրջանին, ամսա-
շրջանին եւ տարե-
շրջանին: Օրաշրջանը
արեւուամէնէն աւելի
աչքի զարնող երեւոյթներէն մէկն է, բայց՝
որչափ կ'երեւայ անոր համապատասխան դիցա-
բանութիւնը ինչ ինչ ազգերու քով համեմա-
տաբար շատ ուշ զարգացած է. գէթ Աւստրո-
նեզներու համար այսպէս կը վկայէ Վ. Շմիտ¹:
Թերեւս այս պատճառաւ է, որ նաեւ հնդկա-
կան Սուրիան եւ յունական Հեղիոսը, որոնք
արեգակնային օրաշրջանն ամէնէն աւելի կը
խորհրդանշեն, ազգեցիկ դիրք մը չունին: Մար-
տուկ իւր բացարձակ հեղինակութիւնը յետոյ

ստացած է, եւ՝ հաւանօրէն վերը նկարագրուած
եղանակաւ: Այս մասին մեր հին մատենագրու-
թեան մէջ դժբախտաբար ցիր եւ ցան տեղե-
կութիւններ միայն ունինք, որոնց մէջէն նշա-
նաւորագոյնը թերեւս Եղնկայ արեգակնային
օրաշրջանին նկարագրութիւնն ըլլայ¹, որ ի
հարկէ նոյնպէս շատ անկատար է, վասն զի Եղնիկ
ընառնապէս մեծաւ մասամբ իր հեթանոսական
տարրերէն մերկացուցած ըլլալով, անհնար է իր
աւանդածով վերակազմել նախնականը իր անա-
ղարտ նկարագրաւ: Սակայն ինչ որ անցեալն
մեզի կը զլանայ, ներկան լիապէս կը մատակա-
տարէ: Հայ ժողովրդեան այս մասին մեզի ըն-
ծածը անհամեմատ աւելի վսեմ է եւ նկարա-
գեղ քան Հեղիոսի երկնային ամենօրեայ կառ-
արշաւը, քան Ռեգինայի հնդկական Սուրիայի
գեղեցիկ նկարագրութիւնները: Հայաստան
աւելի լեռնային ըլլալուն՝ արեւն ալ ըստ
առասպելներու լեռան ետեւէն կը ծագի: Անոր
համար՝ «ահագին լեռան մը տակէն կ'ելլեն
նախ 12 անձնապահներ², սեւ արարներ եւ
այդ լեռան վրայ լուսեղէն ճպոտներով ճա-
ռագայթի պէս կը զարնեն, լեռը կը ցածնայ,
ամէն սարերը իրենց գլուխը կը խոնարհեն.
արեւը իւր երեսը լուացած ժամանակ ջուրի
ցողերով կը սրսկուին սարերը եւ դաշտերը.
հաբերը ամէնքն ալ վեր կը թռնին եւ այս ջրի
սրսկումէն կ'արթնան կը ճվլան. յանկարծ

¹ Եղնիկ, էջ 48:

² Սրուանձաւանց, Գրոց ու Բրոց, էջ 108:

արեւու ոսկի գլուխն ու հրեղէն մագերէն կ'երեւան: Թէ հրեշտակները կը հանդերձեն արեւու անկողինը եւ կը հանեն ու կը հագուեցնեն անոր հրեղէն հալաւը: Թէ արեւու անձն ջաղցի ջրտան ճախրին կամ գունտին ձեւն ունի, որ գլորուելով կը դառնայ ու կ'ընթանայ եւ այդ գունտի փառերէն լուսոյ ճառագայթներ կը ցուլանան, ինչպէս ջուրի ցնցուղը ջաղցի գունտէն: Թէ սատանաները բիւր բիւրոց կը ժողովին երբեմն եւ կ'ուզեն հակառակ ելլել արեւուն, որպէս զի անոր լոյս երես չտեսնեն մարդիկ, բայց հրեշտակները հրեղէն սրով կը պատերազմին, կը վարեն, կը վանեն զանոնք սեւ ամպերու մէջէն, եւ այս կուրի ձայնն է ամպերէն ելած որոտումն, փայլակը՝ Գաբրիէլ հրեշտակի սուրն է, կայծակը հրեղէն նետն ու ծիածանը՝ աղեղն¹։ Վերջնալոյսին արեւը ծով կը մտնէ, կը լողանայ մաքրուելու եւ հանգչելու համար ըրած ուղեւորութենէն: «Այն ժամուն արեւմուտք երեւցած շառագոյն, մոխրագոյն եւ ձիւնագոյն ծալ ծալ ամպերը արեւուն անկողնոյ քողն ու վարագոյրներն են. անկողինն ալ ծովու տակը ձգուած է փրփուրի վրայ²»: Աւրիշ տարբերակ մը (Variante) արեւու հանգստավայրը արեւելք կը դնէ, որ ըստ երեւոյթին թէեւ ճիշտ չըլլայ, ինչու որ արեւմուտք յոգնող արեւը՝ նաեւ հոն կ'ընայ իր յոգնութիւնն առնուել, սակայն՝ ազգերու համեմատական օրինակները եթէ նկատողութեան առնունք՝ արեւելքի հայող տարբերակն աւելի ընդհանուր է: Հեղինոսի առասպելին մէջ ալ արեւը արեւմուտք հասած ժամանակ կը յոգնի, բայց լողալով կը զօրանայ եւ երկրի տակէն կ'երթայ հանգչելու իր պալատը, որ արեւելք կը գտնուի: — Արեւը մայր մըն ալ ունի եւ կը բնակի միեւնոյն պալատան մէջ, ուր ոչ ծառ կայ, ոչ թռչուն եւ ոչ մարդ: Ան միայն շատ մը ցայտաղբիւրներ եւ պալատն ալ 12 մասերէ կը բաղկանայ՝ շինուած կապոյտ (երկինք!) մարմորներով եւ օժտուած բազմաթիւ կամարներով: Միջին մասին աղբիւրներուն վրայ ոսկեղէն բնակարան մը յօրինուած է, ուր արեւամայրը մարգարտէ անկողնոյ մը վրայ նստած իր որդւոյն դարձին կը սպասէ: Վերջապէս արեւը օրուան ճամբորդութենէն վատակած՝ պալատը կը դառնայ եւ մօրմէ մեծ գուրգուրանքով կ'ընդունուի: Այն պահուն աստղները կ'արթնան եւ զարեւը կ'ողջունեն, եւ

մինչ անոնք երկնակամարը կ'ելլեն, արեւը բաղնիքով զօրացած եւ կազդուրուած՝ մօրմէն ջրէն կը հանուի եւ անկողին կը դուրսի, ուր կը հանգչի եւ մօրը երիտասարդացնող կաթը կը ծծէ¹:

Այս հրաշալի նկարագրութեան մէջ չկայ գրեթէ բառ մը կամ պարագայ մը, որուն համեմատականն ուղղակի թէ անուղղակի այլոր չգտնուի եւ կամ առնուած չըլլայ բնութեան երեւոյթներէն, որոնք սակայն ի հարկէ հայ ժողովրդեան ստեղծող երեւակայութեան ազգեցութեան տակ բոլորովն ուրիշ կեանք եւ հոգի ստացած են: Առասպելն առաւօտեան ցողը կ'ակնարկէ, երբ կ'ըսէ՝ «արեւը՝ իւր երեսը լուացած ժամանակ ջուրի ցողերով կը սրսկուին սարերը եւ դաշտերը»: Նոյնպէս առանց պատճառի չեն անձնապահներու, ինչպէս նաեւ արեւու պալատան մասերուն 12 ըլլալը, վասն զի 12ը մին է այն թուերէն, որոնք՝ ինչպէս օր. համար 3, 9 եւ երբեմն նաեւ 7ը բոլոր հնդեւրոպական ազգերու քով նուիրական էին կամ իբրեւ խորհրդանշան աստղային բներեւոյթներու եւ կամ լուսնային փոփոխութիւններու եւ նոյնին տարեկան շրջանին: Թէ արեւը հոս անուոյ կերպարանքով կը նկարագրուի կամ թէ արեւմուտք հասած ժամանակ կը յոգնի, հետեւաբար կազդուրուելու համար միշտ կը լողայ եւ թէ մայր մը ունի արեւը, որուն կենսատու կաթով կը վերակենդանանայ եւ կ'երիտասարդանայ, տեսագծեր (Motiv) են, որոնք արգիւնք են նոյնպէս բներեւութեան տպաւորութիւններու: Արեւմուտք հասնող արեւը կը կարծուի թէ կը յոգնի, վասն զի տակաւ կը նուաղի եւ կը տկարանայ, մինչդեռ ասոր հակառակ զենիդին վրայ՝ այսինքն իր ամենապայծառ եւ փայլուն շրջանին մէջ, արեգակնային ճառագայթները միակ բոլորածրի մը կենդրոնէն եւ այն մէկ ուղղութեամբ միայն սփռելով, արեւը աւելի լուսանոյ կերպարանք կ'առնու եւ ոչ թէ լուսագունտի մը: Արեւու անուաճել ըլլալու հայեացքը կայ նաեւ Ռգվետայի եւ ուրիշ բազմաթիւ առասպելներու մէջ: Իսկ արեւամօր գաղափարը՝ որ թէեւ աւելի նոր հայեացք մըն է, բայց նոյնպէս շատ տարածուած է, ծովեզերեայ բնակիչներու առ հասարակ ընտելական է, որոնք նկատելով որ արեւն ամէն իրիկուն ծովը կը խորասուզուի կամ ծովէն կ'ելլէ, երկուքին միջեւ մօր եւ որդւոյ աղերս երեւակայեցին: Արեւմուտքին արեւամօր հայ-

¹ Գրոց ու թրոց, էջ 109—118:

² Անդ. էջ 107:

¹ Համով Հոտով, էջ 258, Ազգ. Հանդ. II, էջ 217. Համա. նաեւ Արեգեան՝ Der armenische Volksglaube, p. 41—42.

եացքը համեմատաբար շատ ցանցառ է եւ ընդհանրապէս քաղաքակիրթ ազգերու քով կը գտնուի: Եւ որովհետեւ Հայերը որ եւ իցէ ծովու մը հետ անընդմիջական կապակցութիւն չունէին, յայտ է թէ կամ վերոյիշուած բնառասպելին արեւամայրը յետագայ յաւելուած մըն է եւ կամ թէ Հայերը նախնաբար ծովու եզերքը կը բնակէին: Ամէն պարագայի մէջ մեծ յանդգնութիւն է, երբ Մ. Աբեղեան¹ «ի մայր մտանել» կամ «մար մտանել» բացատրութիւնը «Die Sonne geht zur Mutter hinein» կը թարգմանէ: «ի մայր մտանել» կամ «ի մայր դառնալ» կը նշանակէ նաեւ շիջանկիլ, մարիլ եւ խաւարիլ, ինչպէս մատենագրութիւններն ալ կը վկայեն: Ոսկ. Մատթ. գ. 16. «զճրագսն զգուշութեամբ իմի ի մայր դարձուցանելն», թէ գուցէ կայծ ինչ մնացեալ զտունն այրեսցէ: Սրուանծտանց աւանդութիւն մըն ալ յառաջ կը բերէ, ուր արեւու մայր մտնելը յայտնապէս նուազում եւ շիջում կ'անուանուի: Նոյնը չի՞մտնանշեր նաեւ բաղմամբիւ ազգերէ ընդունուած արեւու յոգնիլն ու վաստակիլը: Բաց աստի եթէ «ի մայր մտանել» բացատրութեան մօր ներսը՝ ծոցը մտնել նշանակութիւնը նախնական ըլլար, ինչու համար արեւու օրաշրջանը նկարագրող հայկական եւ ոչ մէկ առասպելի մէջ անհարկութիւն կ'ըլլայ այս մասին: Բայց թերեւս ըսուի թէ անհնար է բան մը չէ եթէ ճրագն «ի մայր դարձուցանել» ալ «zur Mutter hineingehen» թարգմանենք, վասն զի հին ըմբռնման համաձայն կրակ վառելն անգամ սեռային գործողութեամբ ըլլալով՝ երկու իրարու շփելի փայտերէն մին արական եւ միւսը իգական, հետեւաբար կրակին յարաբերութեամբ մին հայր եւ միւսը մայր կը նկատուէր. այսպէս էր Հնդկներու քով, որոնք կրակ վառելու առանձինն արարողութիւնն մըն ալ ունէին եւ այսպէս է նաեւ հարաւային Ափրիկէի մէջ, ուր փայտերէն մին «իգական ամօթ», իսկ միւսը «առնական» կ'անուանուի²: Սակայն այս առարկութիւնը շատ տկար ապացոյց մըն է. հոս ենթադրութիւն մը կ'ըլլուի. որ արտասովոր է առ հասարակ բոլոր ազգերու եւ բնութեան երեւոյթներով ալ դժուարաւ մեկնելի: Եթէ մարումը կրակը դարձեալ իր մօր՝ այսինքն շփուող փայտին ծոցը դառնար, այն ատեն պարզ է թէ Հայերը, Պարսիկներն եւ Հնդկները պէտք չունէին ամէն ջանք ի գործ դնելու որ չըլլայ թէ տան կրակը մարի:

¹ Armenischer Volksglaube, p. 42-43.

² Frobenius, տեղ. էջ 339.

Տան կրակին մարիլը տան ամենամեծ դժբախտութիւնը կը նկատուէր, վասն զի կը վախային որ կրակին շիջմամբ նաեւ տան սերունդն սպառնի. որ է ըսել կրակի մարիլը այն պարագային կրակին սպառում կամ ոչնչացում կ'ըմբռնէին: Հետեւաբար որչափ որ ալ հայ առասպելագիտութեան մէջ արեւամօր մը գոյութիւնը չենք կրնար ուրանալ, ինչու որ նոյնը ուրիշ հնդեւրոպական ազգերու քով ալ կը գտնուի, սակայն նկատելով վերոյիշեալ ամէն պարագաները Արեւդանէ, ինչպէս նաեւ Հայկազեան Բառագործէն տարբեր եղբակացու թեան մը պէտք է որ գանք, այսինքն՝ «ի մայր մտանել եւ ի մայր դառնալ» բացատրութիւնները ամենասերտ աղերսի մէջ ըլլալու են աւելի «մարիլ», բառին հետ: Մարիլ կ'ենթադրէ հին «մայրիլ» մը եւ իբր բայարմատ «մայր» մը, որ ըստ պատահման միայն ծնող իմաստով մայր բառին հետ նոյն է. եւ որովհետեւ մեր հին մատենագիրները մեզի անյայտ պատճառներու համար բայարմատը միայն կը գործածեն կցելով անոր «մտանել կամ դառնալ»¹, «մայրիլ» այնուհետեւ նկատուեցաւ ժողովրդական բառ մը, որ երկու իմաստ ունի՝ շիջում եւ նուազում կամ ուժաթափութիւն: Արեւամօր հայկական առասպելին զանազան տարբերակներուն շատ նշանակութիւն տալու չէ, վասն զի կասկած չկայ որ անոնք մեծաւ մասամբ մի եւ նոյն սխալ մեկնութենէն առած են իրենց ծագումը:

Հոս կը մնայ մեզի ուրիշ շատ աւելի կարեւոր խնդիր մըն ալ շօշափել, որ է առասպելին մէջ յիշուած սատանաներու արեւու դէմ մաքառումը եւ հրեշտակներուն՝ գլխաւորաբար Գարրիէլ հրեշտակին անոնց վրայ տարած յաղթանակը: Դիցարանութենէ քիչ թէ շատ հասկցողին համար ըստ բառականի պարզ է թէ արեւական դէմ մաքառող սատանաները փոթորիկն եւ մառախլապատ սեւամօրը ամպերն են, որոնք արեւական լոյսը խափանելով՝ բնականաբար նաեւ անոր թշնամիները կ'ըլլան: Նախնաբար այս սատանաները վիշապ կ'անուանուէին եւ մեծ ազդեցութիւն ունէին եւ ունին ժողովրդեան կեանքին վրայ: Թէ ինչ աղերս կար այս վիշապներուն կամ վիշապին եւ գիշերավիշապին միջեւ, դժուարին է որոշել, այսչափ միայն ստոյգ է, որ շատ աւելի մեծ ազդեցութիւն ստացաւ ժամանակի ընթացքին փոթորկաբեր վիշապը քան գիշերավիշապը, վասն զի վերջինս

¹ Հմմտ. նաեւ «ի սուգ մտանել, ի սուգ դառնալ, ի քուն մտանել, մտանել յուրախութիւն», եւն:

իր բոլորովին միօրինակեալ եւ համեմատաբար նաեւ անվնաս նկարագրաւ շատ մեծ աջ մը չէր կարող ներգործել, մինչդեռ փոթորկաբերին ազդած ահն ու սարսափը՝ որ տեսակէտէ ալ նկատենք իրը, մեծ պէտք է որ ըլլար: Թանձրացեալ սեւաթոյր ամպերով սնած փոթորիկը երբեմն այնպիսի շաչիւն եւ դղրդիւն կը հանէ, որ՝ ինչպէս Ա. Շիրակացին կ'ըսէ, «մինչեւ զմայրիս յարմատոց ի բաց հանել, եւ վէմն խել եւ զինչ գտանէ, ահագին ձայնիւ վերացուցանէ եւ ընկենու յերկիր»¹: Ասոր վրայ աւելցնենք խաւարումն, որոտումն ու փայլատակումը, որոնք ամէնքը ի միասին մէկ վայրկենի մէջ մթնոլորտը այնպէս կը փոխեն, որ կարծես բնութեան զօրութիւնները իրար անցած զերար պիտի ոչնչացնեն: Այժմ կրնայ երեւակայուիլ թէ ինչ ցնցող իրականութիւններ պիտի ըլլան ասոնք ժողովուրդեան մը համար, որ սովոր է բնութեան երեւոյթները անձնաւորել եւ իր կեանքն անոնց կարծեցեալ քմածին պահանջներուն համաձայնեցնել: Այնպիսւոյն համար իր աչքերով տեսածը եւ ականջներով լսածը կրիւ մըն է, ամենագերագոյն կռիւ մը մղուած չար վիշապի մը կողմանէ ընդդէմ արեգական: Շատ առասպելներու՝ ինչպէս բարեւականին մէջ վիշապին դէմ կռուողը ինքն իսկ արեգակն է. իսկ ինչ ինչ ազգերու քով մինչեւ իսկ գերագոյն էակը: Այսպէս Զեւս իբր շանթի աստուած Տիւփոն փոթորկաբեր վիշապին դէմ կը մաքառի եւ զայն իւր շանթով կը սպաննէ. Նոյնպէս Նաեւ Յուպիտեր, Ասուր եւ Գարեհի Ահուրամազդան: Հայ ժողովուրդական առասպելը Ռգվեդայի եւ գերմանականին եւ ուրիշ բազմաթիւ տարբերակներու հետ բոլորովին ուրիշ հերոս մը ասպարէզ կը հանէ, որուն ներկայ անունը թէեւ Գարբիէլ Տրեշտակ, սակայն անոր տրուած նկարագրականէն կը տեսնուի, որ հոս կայծակի եւ ամպրոպային աստուծոյ մը հետ է մեր գործը:

Արդ ինչ էր այս աստուածոյն անունը: Մ. Աբեղեանի շնորհակալ ըլլալու ենք, որ այս դժուարին հարցը գոհացուցիչ կերպով լուծած է: Վահագն է ըստ իրեն Հայոց ամպրոպային աստուածը. այն է հետեւաբար փոթորկաբեր վիշապին դէմ մաքառողը եւ զարեւը անոր ճիրաններէն ազատողը: Մ. Աբեղեանի ապացոյցները այնպէս համոզիչ են, որ մեր կարծիքով տարակոյսի տեղի չի մնար այլեւս: Սկսելով «Երկնէր երկին եւ երկիր» Գողթան երգէն, որ մեր ազգային բանաստեղծութեան ա-

մենահին գոհարներէն մէկն է, կը համեմատէ զայն Ռգվեդայի, յունական եւ գերմանական ամպրոպային աստուածներու համապատասխան առասպելներու հետ եւ երեւան կը բերէ կատարեալ զուգակցութիւն մը թէ ըստ բովանդակութեան եւ թէ ըստ դիցաբանական լեզուին: Ասով կը բառնայ Աբեղեան միանգամայն այն կասկածն, որ թերեւս ունենայ մէկը երգիս Վահագնայ վերաբերելու մասին, վասն զի համեմատական քննութիւնը լիովին կը հաստատէ, ինչ որ Խորենացին այս կէտիս նկատմամբ կ'աւանդէ: Հայ Վահագն, ինչպէս ծանօթ է, կը համապատասխանէ պարսկական Vere-thragnaին, բայց եւ հնդկական Ինդրային. վասն զի Վերետրագնայ պարզ վերագիր մըն է եւ կը նշանակէ Վերեթրասպան, արգ Վերետրայ թէեւ Ավեստայի անծանօթ է, բայց Ռգվեդայէն կը նկարագրուի իրրեւ վիշապ մը, որ արեւուն դէմ կռուելուն եւ երկնային ջրերը արգիլելուն պատճառաւ Ինդրայէն կը սպանուի: Ասկից կը տեսնուի թէ որչափ իրաւունք ունէր Գողթոր մը, երբ դիցաբանական երեկոյթի մը առթիւ ինծի կ'ըսէր թէ Վերեթրագնայ նախնար Indaraի իբր վերագիր կը գործածուէր: Ահա այս է պատճառն, որ Վահագնի եւ Ինդրայի մինչեւ իսկ ծննդեան նկարագրութիւնները այնպէս սերտիւ իրարու հետ կապուած են: Վահագն ծնունդ է երկնի եւ երկրի, Նոյն է նաեւ Ինդրան, որուն ծննդեան ժամանակ երկինք եւ երկիր կը դողան: Վահագն ծովածին է՝ «Երկնէր եւ ծիրանի ծովն». Նոյն է նաեւ Ինդրա, վասն զի Ռգվեդայի մէջ շատ անգամ նաեւ ապտիւ կը յորջորջուի, որ ջրածին կը նշանակէ: Գողթան երգին՝ «Երկնէր եւ ծիրանի ծովն», ինչպէս Աբեղեան շատ լաւ կը դիտէ¹, կապուտակ երկինքն է, այսինքն երկնքի այն մասը, որ հին բնահայեացքին համեմատ երկնային ջուրը կը պարունակէր իր մէջ: Հայ ժողովուրդը այսօր իսկ ծիրանի ծով կ'անուանէ երկինքը² եւ ինդրոյս վերաբերմամբ հանելուկ մըն ալ ունի, որ մանրանկարն է կրնաք ըսել այն ամէն փոթորկի եւ կայծակի խնդիրներուն, որոնք մեր նախնիները այնչափ զբաղցուցած են: Հանելուկն է՝ «Կով մի ունիմ հանայ հանայ, կոտոշները մարխանայ. կաթնաղբիւրէն ջուր կը խմայ. արիւնածովէն ձէն կը հանայ». որուն պատասխանն է ամպ եւ որոտմունք³: Կովը

¹ Անդ. էջ 134:

² Անդ. էջ 135: Հմմտ. Աղգ. Հանդ. Ա, էջ 348:

³ Աղգ. Հանդ. Բ, էջ 220:

¹ Ավելան, անդ. էջ 66:

հնդեւրոպական՝ գաղափարով կը համապատասխանէ կամրագոյն կամ լուսաւոր եւ անձրեւարեր ամպերուն, թերեւս նաեւ խնայի, վասն զի խնայող երբեք նաեւ իրեւ ջուլ կը նկարագրուի, որ վերտալի կողմանէ երկնային ջրերը (անձրեւ) արգելող կամարը պատուելով, «ծովը ջուրը» երկնքէն վար կը թափէ: Կաթնաղբիւրը նոյն է արիւնածովին հետ, որ ծիրանի ծովին ուրիշ մէկ տարբերակն է: Փղերիկ դժուարութիւն մը պիտի պատճառէ թերեւս Գողթան երգին «կարմիրիկ եղբնիկ», վասն զի հնդկական աւանդութեան համաձայն Ագնին ջրերէ եւ բոյսերէ կը ծնանի, նոյնպէս Բրահմա ծաղկէ մը կը ծնանի, բայց խնայի մասին որ եւ իցէ յիշատակութիւն չ'ըլլար: Սակայն նկատելով որ երկնային կրակը շատ անգամ բոյսերու հետ յարաբերութեան մէջ կը դրուի հին Արիներէն, չենք կարծեր թէ կարմիրիկ եղբնիկը դիցաբանական հիմ մը չունենայ, եթէ նկատողութեան առնուիք մանաւանդ գերմանական առասպել մը¹, ուր եղբն կայծակի հետ աղբրի մէջ կը դրուի յայնապէս: Ամեն պարագայի մէջ մտադրութեան արժանի է, ինչ որ Արեղեան այս մասին կը գրէ: «Նոյն իսկ եթէ եղբն այդպիսի բոյսերից չլինի, կ'ըսէ Արեղեան, բանաստեղծը չէր կարող, — քանի որ երկնային տեսարանը իսկապէս միշտ երկրաւորի նմանումն է, — աւելի լաւ կերպով ուրիշ բոյս ընտրել կարմիր կայծակի հրդեհումը ծիրանի ծովի մէջ նկարագրելու համար քան թէ կարմիր եղբու, մօրուաների եղբու, որ աճում է ջրերի միջին»²:

Թափաղակ հատուածներու մէջ Վահագն եւ խնայող իրարու աւելի կը մերձենան, վասն զի երկուքէ բռնուող եղբնիկի մէջէն ծուխ ու բոց կ'ելլէ եւ ապա բոցին մէջէն խարտեաշ պատանեկիկ Վահագն դուրս կը վազէ: Այսպէս ալ խնայող «հագն թէ իրեւ գեղեցիկ ճառագայթ մը երկնք դուրեցաւ, արագ արագ սփռեցաւ տարածեցաւ խարտեաշ կայծակը, երկաթեայ խարտեաշ ատմներով զարկաւ վիշապին, հաղարպատիկ բոցեր ունէր նա խարտեաշն, վերջապէս պատանեակն Վահագն «հուր հեր ունէր, բոց ունէր մորուս եւ աչկունքն էին արեգակունք», ոչ թէ արեգակն հետ որ եւ իցէ յարակցութիւն ունենալուն համար, այլ որովհետեւ իրեւ կայծակի աստուած՝ արեգակն նման բոցավառ է եւ

ճառագայթարձակ, եւ այս յատկութիւնները, ինչպէս այլուր տեսանք, բնամարդը մազի կը նմանցընէ: Նոյնպէս է նաեւ խնայող. պատանեակն խնայող, ոսկի հեր եւ խարտեաշ, արեգակնաման եւ արեգակնաշնայ, դեղնամորուս եւ դեղնահեր³: Վահագն եւ խնայող ոչ միայն ըստ ֆիզիկական բնութեան իրարու յար եւ նման են, այլ եւ նաեւ ըստ զարգացման համընթաց կ'ընթանան իրարու: Վասն զի պատմութիւնը մեզ կը ցուցնէ որ ինչպէս որ խնայող յետագայ դարերուն շնչիկներուն ազգային պատերազմի եւ յաղթութեան ամենամեծ աստուածն եղաւ, նոյնպէս ալ Վահագն թէ՛ Պարսից (իբր Verethragna) եւ թէ՛ Հայոց քով: Անոր համար հայ մատենագիրներուն այս մասին աւանդածները պէտք չէ այնպէս դատել, որպէս թէ անոնք իրենց անձնական տեսութիւններն ըլլային զուրկ որ եւ իցէ պատմական հիմունքէ⁴: Կայծակի եւ շանթի աստուածութենէն պատերազմի աստուածութեան անցումը կրօններու պատմութեան սովորական գծերէն մէկն է: Մինչեւ իսկ տարօրինակ բան չէ, եթէ երբեք Վահագն մեր մատենագիրներէն արեւու աստուածոյն հետ շփոթուի⁵. մէկէն միւսին անցումն ալ պատմական իրողութիւն է եւ այն՝ շատ ստեպ հանդիպած⁶:

Արեւու շրջաններուն մէջէն դիցաբանորէն ամէնէն անշանակն ամսաշրջանն է: Այս է պատճառն որ շրջանիս հայող դիցաբանութիւններ շատ ցանցաւ են: Քանի մը աւստրոնեզեան ցեղերու քով⁷ արեւը այս պարագային կը նկատուի իբր ամուսին լուսնոյ, որ երկրի քով անոր երկրորդ կինը կ'ըլլայ եւ սովորաբար ամէն լուսնոյ արեւէն կ'արգասաւորուի եւ կը ծնանի աստղերը իրեւ արգիւնք այս սեռային միութեան: Հայ ժողովրդեան մէջ եւս կայ նման առասպել մը, ուր աստղերը յայտնապէս արեւու զաւակներն կը համարուին: Գաղով արեգակն տարեշրջանին, դիցաբանութեան առատութեան կողմանէ՝ որչափ կ'երեւայ, անոր ոչ ամսաշրջանն եւ ոչ ալ օրաշրջանը կը հաւասարի. անոր ազդեցութիւնն տիեզերական է եւ տեւական, վասն

¹ Անդ. էջ 150:

² Այսպէս կը դատէ որչափ կ'երեւայ ինքն իսկ Արեղեան, էջ 184 եւն:

³ Փիլոնի «քանդի կոչն ոմանք զհուրն Հեփեստոն եւ զԱրեգակն» Վահագն. Արեւն, Հին Հ., էջ 86:

⁴ Վ. Շմա, Semaine d'Ethnologie religieuse 1912, p. 108:

⁵ Վ. Շմա, Grundlinien einer Vergleichung etc., p. 88—89, 126 etc.

¹ Արեղեան, էջ 141. հմտ. նաեւ Kuhn, Herabkunft des Feuers, p. 199:

² Անդ. էջ 141:

զի զայն յառաջ բերող ազդակներն ալ բազմակողմանի են եւ ֆիզիկապէս նաեւ յայտայանդիման: Ասոնց մէջէն ամէնէն ցայտունն ու յիշատակելին երկրիս արգասաւորութեան կողմանէ արեգակէն կախում ունենալն է: Ի հարկէ այս երկրախօսական յայտնի իրողութիւնը համեմատաբար շատ ուշ նշանակութիւն ստացաւ, բայց անգամ մը որ սկսաւ, յեղաշրջող հետեւութիւն ունեցաւ ամէն տեսակէտէ: Երկիրս եղաւ այլ եւս արեւու ամուսինն, որ տարին անգամ մը եւ այն՝ զարնան արեւէն կ'արգասաւորուի: Ահա ասոր վրայ յեցած են գարնանային նոր տարւոյ գրեթէ բոլոր առասպելներն ու տօնախմբութիւնները: Եթէ նկատենք որ մարդուն արգասաւորութիւնն ալ երկու աստուածային ամօրներուն պտղաբերութեան հետ յարաբերութեան մէջ դրուեցաւ, այսինքն՝ մարդկային բեղմնաւորման վերջնական պատճառն եւս արեւը նկատուեցաւ, այն ատեն շատ դիւրաւ հասկնալի է եթէ շատ ազգերու քով այրական ծննդականի պաշտօնին հանդիպինք: Մտադրութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ թէ թլփատութիւնն եւ թէ տոտեմապաշտութիւնն հոն ամէնէն աւելի զարգացած են, ուր արեւու պաշտօնը սեռային տեսակէտով իր ծայր աստիճանն հասած է: Այսպէս Եգիպտոս, Ափրիկէի շատ մը վայրերի ցեղերուն քով, մալայեան-աւստրոնեզեան հարաւ-արեւմտեան եւ հարաւ-արեւելեան կղզիները եւ Աւստրալիայի մէկ մասը: Թլփատութիւնը նախնաբար սեռային գործողութիւնը դիւրացնելու համար էր, որ եւ այսօր իսկ չափահաս հրատարակելու հանդիսութիւններուն հետ սերտիւ կապուած է: Իսրայելացիները երբ թլփատութիւնն առին, այն իր սեռային նշանակութիւնն շատեց արդէն կորսնցուցած էր, անոր համար ալ եղաւ նշան ուխտի՝ դրուած իրենց ժողովրդեան եւ Աստուծոյ միջեւ: Որչափ որ ալ տոտեմապաշտութեան հայեացքներն ոչ ըստ բնութեան եւ ոչ ալ ըստ ծագման նոյն են թլփատութեան հետ, սակայն կասկած չկայ, որ նաեւ հոս մեծ դեր ունի սեռային տարրը: Արեւու սեռային դիցաբանութեան ազդեցութեան տակ արարչագործութեան տեղի չկայ, ամէն բան միջնորդաբար թէ անմիջնորդաբար արեւու արգասաւորութեան կը պարտի իր գոյութիւնը: Ահա այս առաջին քայլն է դեպի տոտեմապաշտութիւն, վասն զի արեւու արգասաւորութեան տիեզերական նկարագրին շնորհիւ բոյսերու, անասուններու եւ մարդկան միջեւ եղած ցանկերը բարձուելով՝

բնականաբար մարդկան մէջ ձգտում մը պիտի ծնանէր բոյսերու, բայց մանաւանդ անասուններու հետ ընտանեկան սերտ յարաբերութիւններու մէջ մտնելու կամ անոնց զօրութեան մասնակից ըլլալու եւ կամ այս կամ այն բարի յատկութիւնը ժառանգելու համար: Զարմանալի է, որ Fratzter թէեւ շատ ուշ բայց եւ այնպէս ստիպուեցաւ խոստովանելու թէ «Մոլորութիւն է եւ սովորականէն աւելի ծանր մոլորութիւն տոտեմը աստուած համարիլ եւ ըսել թէ այն իր ցեղէն ճշմարիտ պաշտօն կ'ընդունի: Եթէ կրօնը՝ ինչպէս կ'երեւայ զայն գործադրողին համար նաեւ այն խոստովանութիւնը կը պարունակէ թէ իր կատարած պաշտօնը իրմէ բարձրագոյն բան մըն է, այն ատեն ճիշտ ըսելու համար, անկարելի է տոտեմապաշտութիւնը կրօնի հետ նոյնացնել, վասն զի մարդը իր տոտեմը իբրեւ իր հաւասարն ու բարեկամը կը նկատէ, ոչ երբեք բարձրագոյն մէկը, թող թէ աստուած... Մոլորութիւն մըն է ուրեմն տոտեմապաշտութեան նկատմամբ այնպէս խօսիլ, որպէս թէ կրօն մ'ըլլար¹: Տոտեմապաշտութիւնը կրօն չէ, բայց հետեւանք է արեւապաշտութեան, ինչպէս է օր. համար նաեւ առնական անդամին պաշտօնը: Թլփատութիւնը՝ հայ պատմութենէ դատելով՝ բոլորովին օտար տարր մը եղած է մեր ժողովրդեան համար. ինդիկ կրնայ ըլլալ միայն տոտեմապաշտութեան նկատմամբ, սակայն ըստ իս հաւանօրէն այն եւս ժխտելու է: Շփոթելու չէ տոտեմապաշտութեան հետ անասնապաշտութիւնն ու տնկապաշտութիւնը, որոնք երկուքն ալ մեր մէջ շատ տարածուած էին եւ այսօր ալ իսպառ ջնջուած չեն, վասն զի տոտեմապաշտութիւնն ինքն իրեն համար առանձին գլուխ մըն է, իսկ վերջինները յառաջագայութեան ազդակներու տեսակէտով գրեթէ տարբերութիւն չունին օր. համար լուսնապաշտութենէ եւ արեւապաշտութենէ: Սակայն արեւու ազդեցութիւնը եթէ այս կողմանէ մեր ժողովրդեան համար ոչինչի դիմաց կու գայ, ուրիշ կողմանէ մեծ եւ շատ մեծ եղած ըլլալու է, որ մեր մէջ շատ անգամ արեւ եւ կեանք բառերը նոյնանիշ են. «յարեւէ արկանել կամ անկանել» եւ կամ զարեւ հատանել կը նշանակէ՝ կեանքէ զրկուիլ, մեռնիլ, ինչպէս նաեւ «շնորհել զարեւն» ի իմաստն է՝ կեանքը շնորհել, տալ: Իսկ այսօր մեր մէջ սովորական բացատրութիւններ են «արեւիդ մեռնիմ», «արեւդ

¹ Totemism and Exogamy, London. հմտ. նուա. Semaine d'Ethnologie religieuse, 1911:

սիրեմ¹, «արեւովդ ապրիս» եւն²: Արեւու պաշտաման մեծ ազդեցութեան յայտնի նշան մըն է նաեւ: «Արեւորդիններու» աղանդը, ինչպէս նաեւ աւելորդապաշտական սովորութիւն մը, որ ամբողջ Հայաստանի մէջ տարածուած է, այսինքն՝ տղայ մը ծնանելուն պէս՝ ծնողաց առաջին գործքը կ'ըլլայ զայն արեւու ցուցընել ըսելով: «Ով սուրբ արեգակ, այս տղան քեզի կը յանձնենք. ասոր վրայ երկնից ցողը ցողայ եւ գետնէն պտուղ ստանայ»³: Նոյնպիսի սովորութիւն մը կայ նաեւ ուրիշ ազգերու՝ այսպէս Բակոնկոյի մէջ⁴:

ԼՈՒՍԻՆ. «Համէնցի Հայերը» յօգուածին հեղինակը կ'աւանդէ, որ «Լուսինը մեծ դեր է կատարում գիւղացու կեանքում, ամսի հաշիւը անոր քով երկրորդական է, ամէն գործի լուսնոյ հաշուով կ'ընէ»⁵: Իսկ Արեւեան աւելի յառաջ կ'երթայ, երբ կը յայտարարէ թէ «Հայաստանի մէջ լուսնոյ յարգութիւնը աւելի տարածուած է քան արեգական»⁶: Հայկական կեանքին այս կարեւոր վկայութիւնը փոքրիկ մէկ օղակն է այն բազմութիւն՝ մանաւանդ բնազգերու եւ վայրենիներու մէջ տեսնուած երեւոյթներուն, որոնցմէ կը տեսնուի, որ լուսնոյ ազդեցութիւնն առ հասարակ աւելի մեծ եղած է պարզամտօրէն մտածող ժողովրդեան վրայ քան արեգականը: Բնամարդուն համար լուսինն է օդը կանոնաւորողը եւ՝ որ թերեւս զարմանալի երեւայ շատերուն, նաեւ բուսականութեան աճման ինչպէս նաեւ անասուններու եւ մարդկան սեռային կեանքին կանոնաւորութեան պատճառը: Հայոց քով՝ ինչպէս վերը տեսանք, բուսականութեան աճումը շատոնց ի վեր արեգական կ'ընծայուի, բայց մինչեւ այսօր ալ լուսնոյ հետ յարաբերութեան մէջ կը դրուի կանանց դաշտանը եւ նման շատ մը խնդիրներ: Լուսնոյ մեծ նշանակութիւնը հնութենէն ալ յայտնի է: Ըստ Վինքլերի⁷ մոլորակներու բարելակման աղիւսեակի մը մէջ առաջինն է լուսինը եւ ապա արեգակն. լուսինը երբեմն Բաբելոնացիներէն մինչեւ իսկ Հայր աստուածներու կը կոչուի, մինչդեռ նոյնպիսի տիտղոսի մը չենք հանդիպիր արեւու մասին: Բաբելոնական տօմարին մէջ լուսնոյ ամիսն

փոխանակ առաջինն ըլլալու երրորդ ըլլալով՝ իրողութիւնը չի փոխուիր, վասն զի շատ հաւանական է թէ կենդանակերպ շրջանին (Tierkreis) մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնը՝ նաեւ տօմարին մէջ մուծուած ըլլայ, որով լուսնոյ ամիսն, որ նախնաբար ամիսներուն առաջինն էր, եղաւ երկրորդն եւ ապա երրորդն, ուր եւ մնաց⁸: Հռովմէացուց քով այս փոփոխութիւնը չեղաւ, բայց անոնց քով ալ առաջին ամիսը լուսնոյ ամիսն էր, ինչու որ Janus, ուսկից է Januarius, լուսինն է, ինչպէս կը տեսնուի նաեւ անոր երկգունեան՝ այսինքն սկսն ու սպիտակ երեսէն: Լուսնոյ դիցաբանութեան մէջ գրաւած այս բարձր դիրքը ի հարկէ հետեւանք է մասամբ մը լուսնոյ արեւու լուսազօնեմէն աղատ մտածուելուն, բայց այս խնդրոյն ժխտական կողմն է միայն, հետեւաբար իրեւել այսպիսի նաեւ անբաւական: Լուսնոյ բարձր դիրքին դրական պատճառը իր իսկ փոփոխութիւններն են, որոնց բազմապիսութիւնը եւ բազմապիսութեան մէջ կանոնաւորութիւնը անսպառ աղբիւր են դիցաբանութեան: Անոր համար Երեւոյս հետ չի ծայրայեղեր, երբ կ'ըսէ՝ «Լուսնոյ առասպելները բնութեան բոլոր առասպելներէն ամէնէն ընդհանուր եւ նոյնօրինակ առասպելներն են: Ասոնց բարձրագոյն եւ ստորագոյն դիցաբանութեան մէջ ամենամեծ համաձայնութիւն կը տիրէ. եւ լիապէս օժտեալ են պայծառութեան, ճշմարտութեան եւ դիցաբանական հայեացքին ֆիզիկական համապատասխան առարկային հետ ունենալիք նոյնութեան պայմաններով»⁹: Արդ այս առասպելներուն մէջ լուսինը իբրեւ անձնաւորութիւն կը նկատուի հերոս, որ վեշապի մը հետ կը կռուի եւ կը յաղթէ, հովիւ՝ այսինքն՝ իբրեւ արածող երկնային արջաններու, ամպերու եւն, արեւու ամուսին, կոյս, սարդ եւ կախարդ: Ախարդ է լուսինը ոչ թէ միայն իր մարդկային ջղերուն վրայ ունեցած ազդեցութեան պատճառաւ, այլ եւ իբրեւ առաջին կախարդ, իբրեւ ստեղծող նոյն արուեստին. շատ տարածուած տեսագիծ մըն է նաեւ մանող կինը, որ մանելով ցերեկը կը բերէ եւ մանուածքը քակելով՝ գիշերը եւ կարմիր մանուածքով առհասարակ աշխարհքիս իրերը կը կարգէ եւ կը կանոնաւորէ: Անասնային կերպարանքով կը ներկայացուի աւելի իբրեւ կինձ, նապաստակ, շուն, խոյ, ցուլ եւն. ասոնց մէջէն նշանաւորագոյներն են աւելի եղջերաւորները՝ իրենց կիսալուսնին

¹ Ըստ բնական տարուան Հայոց տարին կը սկսէր ֆարեւոմարին, ոչ թէ Յուլ., Օգոստ. եւ այս պարագային առաջին ամիսը կ'ըսուէր Արեգ — Արեւ:

² Ազգ. Հանդ. 1902, էջ 184:

³ Anthropos 1908, p. 740.

⁴ Ազգ. Հանդ. 2. Գ., էջ 112:

⁵ Armenischer Volksglaube, p. 47.

⁶ Himmels- und Weltenbild, p. 38.

⁷ Winkler, աղ. Babylonische Kultur, p. 32.

⁸ Ազգ. էջ 114:

նմանութեան պատճառաւ: Իսկ առարկաներու մէջէն լուսնային տեսագծեր են արիւնձ, մահիկ, աղեղ, դանակ, նաւ եւ որորոց:

Այս ամէն դիցաբանական հայեացքներն ալ արդիւնք են լուսնոյ դանազան կերպարանքներուն: Նոր լուսինը կը ներկայցնէ օր. համար լուսնային հերոսը իբրեւ նորածին մանուկ, որ տակաւին որորոցի մէջ է կամ կեղեւի մաշկով պատած է, ինչպէս ձու մը կամ ձուածին մը: Մանուկ լուսինը արտաքոյ կարգի արագ կը զարգանայ եւ քաջաբար չար ոգիներու դէմ մաքառելէն վերջը լիալուսինն՝ արդէն այր կատարեալ է: Նուազումը չար զօրութենէ մը յօշոտում կամ վիրաւորում կը նշանակէ, որուն նշաններն են լուսնոյ վրայ երեւցած բծերը: Վերջին մահիկին լուսինը մեռնելով կամ գլխատուելով՝ կ'իջնայ սանդարմետ, ուր քանի մը օր կենալէն վերջը՝ դարձեալ երիտասարդացած երկիրս կը դառնայ: Հատ համառօտ, բայց ճշգրիտ իմաստանլից է, ինչ որ հայ ժողովուրդը լուսնոյ այս անցքերուն մասին կ'երգէ. «Նոր, նոր, նորաւոր, կանանչ, կարմիր թագաւոր, ծեր գացիր, տղայ եկար, մեզի աշխարհքէն ինչ խապրիկ բերիր¹»: Ահա ծնունդը մանկան մը, որ՝ լուսնոյ տկարութեան պատճառաւ նախ կանանչագոյն կ'ըլլայ, ապա կարմիր եւ ապա՝ իր զարգացման գերագոյն աստիճանին ոսկեգոյն, բայց կը ծերանայ եւ կը մեռնի եւ յետոյ իբրեւ տղայ դարձեալ երկիրք կը բարձրանայ եւ այն՝ սանդարմետէն, վասն զի աշխարհքի եղբրքը ըստ դիցաբանական լեզուին սանդարմետն է շատ անգամ²: Եգիպտացիներու համաձայն խոնսու լուսնի աստուածը աներեւոյթ նոր լուսնոյ օրը իր Մուտ մօր արգանդին մէջ կը յղանայ, տնտանիքի նոր լուսնին կը ծնանի, իսկ լիալուսնին է արդէն հուժկու երիտասարդ մը կամ ծեր մը³: Աներեւոյթ նոր լուսնի ժամանակը ամսոյն առաջին երեք օրերն են, որոնց միջոցին լուսինը տակաւին չ'երեւար, երեւան կու գայ չորրորդ օրը: Անոր համար այս օրը շատ ազգերու քով մեծ հանդիսութեամբ կը տօնուի: Ազգեր, որոնց քով լուսնոյ մեռնելու գաղափարը արդէն միթագնած է կամ զայն ուրիշ տեսակէտով կը նկատեն, այն գաղափարն ունին թէ լուսինը այն երեք շտեմնուած օրերը արեւու քովն է, որ կամ թշնամութեան համար զայն չ'ուզեր արձակել

եւ կամ սեռային յարաբերութիւններ կը տածեն իրարու մէջ եւ այս վերջին պարագային մէկը միւսին ամուսինն կ'ըլլայ, որոնց ծնունդներն են աստղները:

Ամփոփելով մեր ըսածները՝ հետեւեալ չորս կէտերը կը ստանանք, որոնք հիմնական նշանակութիւն ունին լուսնոյ դիցաբանութեան համար: Նախ՝ թէ լուսինն ալ կը ծնանի եւ կը մեռնի, ինչպէս բոլոր մարդիկ. այն ալ կը հաւածուի եւ կը հալածէ իր թշնամիները, կը փոխուի եւ մէկ օրը միւսին չի նմանիր: Մանրանկարն՝ մանաւանդ թէ նախատիպ օրինակն է լուսինը մարդուն մահկանացութեան եւ անոր ամէն յարափոխ անցքերուն եւ ասով բնականաբար ամէնէն մօտն է նաեւ մեզի, գլխաւորաբար նախամարդուն, որ խորապէս կ'ազդուէր մահուան ահաւոր իրականութենէն: «Չի եւ ես նման քեզ առնում զաճումն ի ծննդենէն, կ'ըսէ Յակովբ Խրիմեցին, եւ բոլորեալ կատարիմ ի հասակս երիտասարդական եւ ի կատարելութենէ սկսնում նուազել եւ ծրարեալ ամփոփիմ ի ծոց գերեզմանին... Չի աստուծոյ նախանշանութիւն ծանեալ, զի ամենայն վարդապետ եւ խրատիչ ոչ գտանի. զնա եղ վարդապետ գոլ աշխարհի ի յերես երկնից, որ յամենեցունց տեսանի: ... Այս եւ լոյս լուսնի նշանակ է գոյութեան մերոյ, ծնանելովն, բոլորելովն եւ մաշելովն, զի եւ մեք ծնանիմք եւ բոլորեալ կատարիմք եւ նուազելով մաշիմք. երկրորդ նշանակ է մահուան եւ յարութեան մերոյ⁴»: Ի հարկէ երկակողմանի անցքերուն նմանութենէն տակաւին լուսնոյ եւ մարդուն ազգակցութիւնը չի հետեւիր, բայց չի հետեւիր ըստ տրամաբանութեան օրէնքներուն, ոչ թէ ըստ ազգերու հոգեխօսութեան կամ առասպելագիտութեան: Այսպիսի պարագայի մը արուեստական ամենաբուռն ճգի մը պէտք կայ բնամարդը նախապաշարմունքէ ազատ պահելու համար: Եւ այս է պատճառն, որ բազմաթիւ ազգեր եղած են եւ կան տակաւին, որոնք զլուսինը իրենց ցեղապետն կամ մարդկութեան նախահայրը կ'անուանեն, զոր իբրեւ այսպիսի թէեւ նախնաբար չէին պաշտեր, բայց յետոյ աստուածութեան ալ բարձրացուցին եւ այն՝ շատ անգամ մինչեւ իսկ գերագոյն աստուածութեան: Այսպէս հարաւարեւելեան Աւստրալիայի Գարամուլուն, որ այսօր գերագոյն էակին հետ շփոթուած է, յառաջագոյն լուսնային հե-

¹ Ազգ. Հանգ. Զ, էջ 33:

² Anthropos, 1916.

³ Brugseh, Religion und Mythologie der alten Ägypter, p. 495.

⁴ Տե՛ս մեր 260. 902, թղ. 108:

րոս մըն էր: Հաւանորէն այս յառաջատուութենէն անցած է նաեւ Ափրիկէի Վաֆերենբուրն գերագոյն էակը, որ է միանգամայն անոնց նախահայրը կամ ցեղապետը: Երկու եղանակաւ կրնայ տեղի ունեցած ըլլալ այս նոյնացումը. կամ լուսինը ուղղակի եւ անմիջորդաբար ցեղապետ նկատուելով եւ կամ ինքնին իսկ ցեղապետը ժամանակի ընթացքին լուսնոյ հետ միանալով: Աւելի պարզ ճամբան վերջինս է, վասն զի չմոռնանք, որ լուսինը նաեւ սանդարամետի տէրն ու իշխանն է, եւ որովհետեւ ցեղապետը կամ նախահայրը իր ամբողջ մեռած սերնդով հոն կը գտնուի, կրնար շատ դիւրաւ լուսնոյ հետ միանալ եւ այսպէս անոր սանդարամետի դերը գրաւել:

Լուսնոյ երկնային անցքերէն ստացուած երկրորդ հայեացքն է վերականգնումութիւնը: Մինչ մահկանացութիւնը զուսինը մարդուն կը մերձեցնէ զայն անոր բախտակից ընելով, վերականգնումութիւնը կը բաժնէ զայն մարդիկներէն եւ գերմարդկային միջնորդներ կը բարձրացնէ: Տոգոյի (Togo) ֆո ցեղին մէջ այս մասին այսպէս կը պատմուի: Երբ Մափու գերագոյն էակը մարդս տեղից ըսաւ որ եթէ մէկը մեռնի, դարձեալ պիտի վերականգնանայ: Այս որոշումը սարդին հաճոյ չեկաւ, անոր համար քար մը առաւ եւ ջուր նետեց եւ երբ քարը աներեւոյթ եղաւ, դարձաւ Մափուի եւ ըսաւ՝ Մափու պէտք է մանաւանդ ըսել թէ՛ երբ մարդ մը մեռնի այնպէս պէտք է կորսուի, ինչպէս այս քարը, որուն Մափու հաւանեցաւ: Սարդը յետոյ զղջալով ուղեց որ խօսքը փոխուի, բայց Մափու յանձն չառաւ, եթէ յանձն առնուր, այն ատեն մարդիկ ալ վերստին աշխարհք պիտի գային ինչպէս լուսինը, որ կը մեռնի եւ դարձեալ կը կենդանանայ¹: Սարդը լուսինն ինքնին է եւ անոր թշնամական տրամադրութիւնն ալ ինչպէս կը տեսնուի առերեւոյթն է միայն: Ուրեմն վերականգնումութիւնը լուսնոյ ոչ միայն ցեղապետ ըլլալուն արմատն է, այլ եւ անոր սանդարամետական իշխանութեան եւ աստուածութեան: Մեռնող աստուած մը առանց վերականգնումութեան հակադիցաբանական գաղափար մըն է: Այս տեսակէտով լուսնային աստուածն է հնդկական Յամա (Yama), յետոյ Օսիրիս, Պերսեփոնէ եւ թերեւս նաեւ Ադոնիս: Լուսինն իբրեւ ցեղապետ եւ սանդարամետի իշխան շատ նշանա-

կալից դեր մըն ալ ունի. այսինքն՝ իրեն կ'իյնայ նախ սանդարամետէն լըբը բերել մեռնողներու մասին եւ երկրորդ միջնորդ ըլլալ աստուածներու եւ մարդկան միջեւ: Իբրեւ այսպիսի լուսնոյ աստուած է նաեւ Հերմես², փոթորիկի եւ հովի աստուածութիւնն: Սակայն Սիքէի³ աշխատութենէն վերջը կարծենք այլ եւս կ'սկսած չկայ, որ լուսնոյ աստուածութիւնն է: Կը ծնանի ամէն ամառ չորսին, նոր լուսինն իրեն միշտ զոհ կը մատուցուէր⁴, կ'անուանուի եղբայր Ապոլոն լուսաւոր աստուծոյն, գիշերային (νύχτας) մութ գիշերուան ընկերը, աստուածներու միջնորդը՝ սուրհանգակը, հոգիներու առաջնորդը, ստորերկրեայ (χθόνιος), գիշերը տեսնող (νυκτός δαίμωνος): Կը ներկայացուի մերթ իբրեւ երկզիւնան, երեքզիւնան, մերթ ալ կիսով չափ ոսկեգոյն եւ սեւ:

Երրորդ կէտն, որ կարեւորութեան կողմանէ նախորդ երկուքն ալ թերեւս գերադանցէ, է լուսնոյ սեռային տեսակէտէ արեւու հետ ունեցած յարաբերութիւնը: Սեռի նկատմամբ հաստատուն ըմբռնում մը չըլլալով, սեռային դերերն ալ կը փոխանակուին: Արեւմտեան Ամերիկայի, ինչպէս նաեւ Ափրիկէի արեւելեան ազգերուն քով իգական է լուսինը, արական է հիւսիսային եւ հարաւային-արեւելեան Ամերիկայի եւ արեւմտեան Ափրիկէի մէջ: Խառն է Սեմական եւ հնդեւրոպական ազգերու քով. խառն է նոյնպէս մեր քով. Վան եւ շրջակաները իգական կըմբռնեն, ասոր հակառակ Խոտորոյր, Համէնն եւ ռուսական Հայաստանի մեծ մասը՝ արական: Շատ հաւանական է թէ երկուքին յարաբերութիւնը նախնաբար պարզ արեւմտ-կցական կամ եղբայրական էր, հետեւաբար սեռայինը յետագայ յաւելուած է, գէթ համեմատական օրինակներէ զայս կ'ուսանինք: Հարաւային Ամերիկայի հիւսիսային ցեղերը կը պատմեն թէ լուսինն եւ արեւը իրարու քոյր ու եղբայր են. լուսին քոյրը գիշերը ծածուկէն իր եղբայրը կ'այցելէր, բայց ամէնէն վերջը կը մատնուի, երբ արեւը իր սեւ մատերով լուսնոյ երեսը կը շօշափէ: Հիւսիսային համեմատ արեւը կինն է եւ կ'ապրէր արեւելքը, լուսին՝ իր եղբայրը արեւմուտը: Դեռ ատի կինը սիրական

¹ Anthropos 1908, p. 277.

² Chr. Mehlis, Die Grundidee des Hermes vom Standpunkte der vergleichenden Mythologie aus, 1875.

³ Roscher, Hermes der Windgott, Leipzig 1878.

⁴ Siecke E., Hermes der Mondgott, Leipzig 1908.

⁵ Plut. Question. Conviv. IX 3, 2.

մ'ունէր, որ գիշերները զինքը կ'այցելէր: Անոր ով ըլլալը իմանալու համար գիշեր մը մոխիրով անոր երեսը շփեց եւ երբ լուսինը յաջորդ գիշերը երեւցաւ, երեսի բծերէն ճանչնալով որ իր եղբայրն զինքն այցելած է, ամօթէն փախաւ եւ մինչեւ հիմայ ալ կը փախչի: Թէ լուսնոյ բնակավայրը արեւմուտք է եւ արեւուն ալ արեւելք, շատ պարզ է, վասն զի շատ ազգերու ըմբռնման համաձայն լուսինը արեւմուտք կը ծնանի, այսինքն աստղագիտօրէն խօսելով՝ նոր լուսնին որ է ըսել սկսող առաջին քառեակին, լուսինն իրիկուն ատեն միշտ արեւմտեան կողմը տեսանելի է, անոր համար ալ արեւմուտքը Մեքսիքացիներէն «կանանց երկիր» կը կոչուի, այսինքն՝ երկիր մը, ուր լուսնոյ հետ նաեւ իրենց նախնիք ծնած են, մինչդեռ ասոր հակառակ արեւելք լուսնոյ մահուան տեղն է, ինչու որ վերջին մահիկը միշտ հոն աներեւոյթ կ'ըլլայ. ահա ասկից է որ երբեմն լուսնոյ մահը արեւու կ'ընծայուի, որպէս թէ արեւը բարկութենէն զայն սպաննած ըլլայ: Լսքիմացիներու առասպելին մէջ արեւ եւ լուսին անունները կորսուած են արդէն, որ շատ հետաքրքրական պարագայ մըն է, եթէ նկատենք, որ առասպելը այս կերպարանքի մէջ մեզի իր զարգացման յառաջատուութեան առաջին շրջանը մասնացոյց կ'ընէ: Շատ յառաջ քոյր մը եւ եղբայր մը կային, որ զերար կը սիրէին, կ'ըսէ առասպելը, երկուքն ալ շատ գեղեցիկ էին եւ եղբայրը գիշերը ծածուկէն իր քրոջ այց կ'ըլլէր, իսկ քոյրը զայն ճանչնալու համար երեսը մրտեց: Յաջորդօրը տեսնելով, որ եղբայրն էր այցելողը, սկսաւ փախչիլ եւ եղբայրն ալ սկսաւ զինքը հալածել եւ մինչեւ այսօր ալ կը հալածէ¹: Զարմալի է, որ մեր քովը լուսնոյ բծերը երբեմն բարկացող մօր ապտակին հետեւանքը կը նկատուին: Սակայն եւ ոչ մէկ տեղ այնպէս կենդանի եւ վառ գոյներով չէ նկարագրուած արեւու եւ լուսնոյ սիրահարական նախանձախնդրութիւնն ու հակառակութիւնը, ինչպէս Լիտուանիայի բնառասպելական երգերուն մէջ²: Արեւը հոս իգական կը ներկայացուի, որ գունատ լուսինը կը ծաղրէ իրեն պէս պայծառ եւ լուսաւոր չըլլալուն համար: Ուր կ'երթաս, լուսնեակ, կը հարցընէ, աստեղահանդերձիկը վրագ: Սակայն միւս կողմանէ տխուր է, որ լուսին ամուսինը ամէն

ամիս կը մեռնի: «Դառնապէս կ'ողբար արեւիկը խնձորներու պարտէզին մէջ — խնձորի պարտէզին ոսկեխնձոր մը ինկաւ — մի՛ լար, արեւիկս, աստուած ուրիշ մը կը պարգեւէ: Խնձորի պարտէզը երկնակամարն է, իսկ ոսկեխնձորը լուսինը, որ ամէն ամիս կը վերակենդանանայ: Աւելի հետաքրքրական են այն մշտնջենաւոր նախանձն ու գրգռութիւնը, որ երկուքին մէջ կը տիրէ: Արեւը չի կրնար տանիլ, որ լուսինը գիշերը պտտի, անոր համար «Լուսինը զարեւն առաւ — որ շատ կանուխ ոտքի կ'ըլլէր — բայց լուսինը իրմէ բաժնուեցաւ — անոր համար արեւիկն զլուսինը կտոր կտոր ըրաւ սուր սրով մը — ըսելով՝ ինչո՞ւ համար Արուսեակին սիրականը յախշտակեց»: Ուրիշ տեղ մը յանդիմանելով՝ «Ինչո՞ւ արեւէն կը բաժնուիս — ինչո՞ւ Արուսեակը կը սիրես — եւ գիշերները պտոյտի կ'ըլլես»: Արեւ, Լուսին եւ Արուսեակ, ահա գիցաբանութեան ամենանշանակալից իրականութիւնները: Արուսեակը սովորաբար իգական է եւ որչափ ինծի ծանօթ է, միայն Արաբիայի մէջ արական կ'ըմբռնուէր, իգական է նաեւ հոս, ինչպէս՝ «Ինչո՞ւ համար Արուսեակը կը սիրես», խօսքէն կը հետեւի, որ է ըսել նախնիքաց հատուածը խանգարուած ըլլալու է: Արուսեակը իբրեւ այսպիսի արեւու եւ լուսնոյ կռուախնձորն է, եթէ վերջին երկուքս արական կ'ըմբռնուին, այս պարագային արեւ եւ լուսին իրարու եղբայր են, որ Արուսեակին պատճառաւ իրարու կը թշնամանան այն աստիճանի, որ արեւը զլուսինը երկնակամարին արեւելեան կողմը (վերջին քառեակին) բռնելով կը սպաննէ: Արուսեակը արեւուն սիրականն է, վասն զի երկնակամարին վրայ երկուքը իրարմէ երբեք չեն բաժնուիր: Արեւը մայր մտնելու ատեն՝ գրեթէ նոյն տեղը առաջին երեւցող աստղը Արուսեակն է, ընդ հակառակն արեւու ծագման ժամանակ՝ միշտ անոր առջեւն է եւ ամէնէն վերջն աներեւոյթ կ'ըլլայ: Աստղախօսական այս երեւոյթը գիցաբանօրէն այնպէս կը մեկնուի, որպէս թէ սիրահար արեւակը զԱրուսեակը կ'ուզէ բռնել եւ այն կը փախչի: Մինչդեռ Արուսեակն եւ լուսինն իրարու կը սիրահարին, երբ նոր լուսնին արեւմուտք եւ կամ վերջին քառեակին արեւելք իրարու կը հանդիպին: Արեւուն կամ լուսնոյ իգական ըլլալու պահուն՝ դերերը կը փոխուին, բայց ոչ տեսագծերը, վասն զի արեւէն սպանուողը դարձեալ միշտ լուսինն է: «Երբ օր, երբ գիշեր, — կը բացագանչէ լիտուանական երգը, աստուած

¹ Frobenius, *անդ.* էջ 347 եւն:

² Mannhardt, *Die lettischen Sonnenmythen* (vgl. *Zeitschrift für Ethnologie*, Bd. VII, 1875). — Siecke E., *Götterattributen*, S. 21-49.

(այսինքն լուսին) կռուի մէջ էր արեւու հետ — Արեւը սպաննեց զլուսինը — արծաթափայլ քարով մը, «Երեք օր, երեք գիշեր ու լուսնոյ երեք ամբողջական օր չտեսնուիլը կ'ակնարկուի, որ միջոցին լուսինը արեւու քով կը գտնուի կամ սեռային յարաբերութեան համար եւ կամ իբրեւ թշնամի բռնուած կաշկանդուած, եւ այս պարագային կը սպաննուի, թէեւ լուսինը չորրորդ օրը դարձեալ կը վերակենդանանայ:

Որչափ կ'երեւայ մեր Արա Գեղեցիկին աւանդալէպը առասպելներու այս խմբին կը վերաբերի: Այս մասին մանրամասնութիւնները մեր Արա Գեղեցիկին վրայ գրելը գործին կը վերապահենք. հոս այսչափս միայն ըսենք որ 1. ըստ ազգային բնիկ առասպելին Արա Գեղեցիկ իրօք յարութիւն առած է: Անանունի եւ ասոր միջնորդութեամբ խորենացոյ նոյնին հակառակ պատմուածները իրենց քրիստոնէական մոգին անձնական յաւելուածներն են: 2. Հատ հաւանական է թէ Արա Գեղեցիկն սպաննողը ոչ թէ Համիրամ կամ որ նոյն է Աստղիկն էր, այլ ուրիշ արական հակառակորդ մը, ինչպէս կը տեսնենք օր. համար Ադոնիսի կամ Թամարուի առասպելին մէջ, որ գիշատուած է վայրի կինձէ մը, Օսիրիսի՝ սպանուած իրեն թշնամի Սութէն եւ Բալդերի՝ ինկած պատերազմի մէջ, զոր կը մղէր ընդդէմ իր ողորին: Ամենուն մէջ ալ դիցուհի մը մեծ դեր ունի, մանաւանդ թէ երկու հակառակորդներուն կոխել եւ միոյն մահը անոր համար է յատկապէս, որ եւ իր կարգին կ'ողջայ հերոսին մահը եւ կը ջանայ զայն վերստին կենդանացնել եւ նաեւ կը յաջողի: Այսպէս աւելի կը միտինք Արային առասպելը մեկնել, վասն զի մեզի քիչ մը անհաւանական կը թուի թէ հերոսը դիցուհիին սէրը բացարձակապէս մերժելէն վերջը՝ յետոյ միացած ըլլայ անոր հետ, որ նոյնպէս իր կարգին սաստիկ բարկացած էր հերոսի վրայ: Տէր-Մինասեան Եաբանիի հետ կը համեմատէ, բայց նմանութիւնը շատ քիչ է տարբերութեան համեմատութեամբ: Իշտար կը սիրէ Եաբանի եւ Եաբանի զայն կ'ատէ, որ ի հարկէ Համիրամի պէս զհերոսը կը սպաննէ, բայց այնուհետեւ Իշտար եւ Եաբանի այլեւս իրարու հետ գործ չեն ունենար, մինչդեռ մեր առասպելին մէջ սիրային յարաբերութիւնները բուն իսկ Արայի մեռնելէն վերջը կը սկսին: Արայի եւ Համիրամի անցքերը չենք կարծեր թէ լոկ լուսնոյ եւ արեւու սիրահարական պայքարին մէկ տարբերակը մեզի ընծայեն. վասն զի Արա թէեւ իր ներկայ ձեւին մէջ աւելի լուսնային նկարա-

գիր ունի, սակայն Համիրամ դժուարաւ թէ արեւն ըլլայ: Ար մնայ ուրիշ հնարաւորութիւն մը՝ այսինքն երկուքն ալ լուսնային էակներ համարիլ. այս պարագային Արան պիտի համապատասխանէր լուսնոյ լուսաւոր մասին, իսկ Համիրամ խաւարայինին: Բայց այս ալ դժուարին է. վասն զի լուսնագունտին երկու կէսերը առ առ աւելի երկու երկուորեակ քոյր եւ եղբայր կրնան մտածուիլ, գէթ դիցարանութեան մէջ հակառակը ինծի անծանօթ է: Ամենէն հաւանականը դարձեալ առաջինն է: Արան իբր լուսին կը սիրուի իգական մտածուած արեւէն, որ երբ կը մերժուի եւ կամ կը տեսնէ, որ ուրիշ մէկը կը սիրէ հերոսը, զայն կը սպաննէ, բայց հերոսը դիցուհիէն, որ Արուսեակին պիտի համապատասխանէ, կը կենդանացուի: Եւ կամ Արան իբրեւ լուսին եւ անծանօթ հակառակորդը իբրեւ արեւ կը սիրեն զԱրուսեակ, հակառակորդը գրգռուած կը սպաննէ զԱրա, որ սակայն դարձեալ յարութիւն կ'առնու: 3. Արա Գեղեցիկը նախնաբար նոյն էր յունական ¹Արիսի հետ, որ բուն իսկ Թրակեան աստուածութիւն մըն է, ուսկից առնւով Թրակիա ²Αρεία կ'անուանուէր նախնաբար: Մակեդոնիայի մէջ կը կոչուէր ³Αράς եւ էր պատերազմի եւ որսի աստուած, ամուսինն էր Ափրոդիտէ, իսկ Թրակիայի մէջ հաւանօրէն ⁴Ερινύς: Պոնտոսի մէջ իր ամուսինն կը նկատուէր Harmonia, որ ուրիշ տեղ Ափրոդիտէի դուստրը կ'անուանուի: Հոմերոս¹ կը պատմէ թէ Ալէոսի (= հայ. Ալ, գերմ. Hell, Hölle) որդիները զԱրէս բռնած եւ 13 ամիսի չափ պղնձէ ամանի մը մէջ բանտարկած էին, ուսկից զինքը շերմէս աղատեց. ըստ ուրիշ տարբերակի մը² Արէս բանտարկուեցաւ, վասն զի որսորդութեան մը ատեն Ափրոդիտէի սիրականը Ադոնիս սպաննած էր: Վերջին աւանդութիւնս թէեւ համեմատաբար նորագոյն առասպել մըն է, բայց շատ հետաքրքրական է: Արէս արեւն ըլլալու է, ինչպէս Siecke եւ Ehrenreich ալ կը հաստատեն, որ զլուսին Ադոնիս կը սպաննէ, որուն սիրականն էր Ափրոդիտէ, Արեսի ամուսինը! Ի հարկէ հոս դերերը հակառակ ջրջած են, վասն զի սպաննողը Արէս է, բայց նման հակաշրջու-
թիւններ շատ սովորական են դիցարանութեան մէջ, մանաւանդ երբ խնդրոյ նիւթ եղող առասպելը օտար տարրներու հետ շփման մէջ կը մտնէ: Բայ աստի համոզուած եմ, որ հայկական

¹ Illias V, p. 385.

² Schol., B. II.

գրէ: « Ոչ հաւատարիւն ընտանիք նորա մահուն
նորա... կէսը յառնելոյ նմա ազն ունէին... Եւ
հասնին եգիւն ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին,
զի վասն զի այլ քաջ էր՝ Առլեզք իջանեն Եւ
յարուցանեն զնա » Եւ ԼԶ:

Մինչեւ հիմայ լուսինը նկատեցինք իրրեւ
ամբողջութիւն եւ խօսեցանք մասնաւորապէս
լուսնոյ լուսաւոր մասանց վրայ: Սակայն լուսնոյ
դիցաբանական իսկութիւնը լիապէս չէ կարելի
հասկընալ առանց նկատողութեան առնլու անոր
նաեւ միջին մասունքը կամ առանձինն եւ կամ
մանաւանդ յարաբերութեամբ լուսաւոր կիսա-
լուսնին: Լուսնոյ այս իրարու հակառակ երեւոյթ-
ներուն փոխադարձ յարաբերութիւնը թերեւս
շատ աւելի մեծ դեր խաղացած է քան լուսնային
որեւ իցէ տեսակէտ: Հոս ամենակարկառուն
գծերով կը պարզուի յաւիտենական անհաշտ
պատերազմ մը լուսաւոր եւ խաւարային երկու
գօրութիւններու միջեւ: Խաւարայինը կը ջանայ
զլուսաւորը կլելլ եւ կը կլլէ իսկ, բայց լուսաւորը
անոր որովայնը պատռելով անարատ դուրս կու
գայ: Խաւարայինը սովորաբար հսկայ վիշապ մըն
է, իսկ լուսաւորը հերոսը: Կասկած չկայ, որ
դիցադնական աւանդավէպներու վիշապակու-
ները մեծաւ մասամբ ասկից ծագած են, թէեւ
այն ալ ստոյգ է, որ գործնականին լուսնայինը
ոչ-լուսնայինէն որոշելը այնչափ պլ դիւրին չէ,
վասն չի վիշապի եւ հերոսի դիցաբանական
հայեացքները առանց դժուարութեան նաեւ
ուրիշ երեւոյթներէ կրնան յառաջ գալ, օր-
համար լուսոյ եւ խաւարի հակադրութենէ, փո-
թորկէ, երկրաշարժէ եւն: Այս կէտին միտ չընե-
լով՝ հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ, որ շատ անգամ
աւանդավէպ մը կամ առասպել մը լուսնային
կը հոչակուի, որ իրականին չէ, եւ կամ հակա-
ռակէն՝ երեւոյթ մը փոթորկի կ'ընծայուի, որ
ըստ ինքեան լուսնային է: Լուսնային այս խմբին
կը վերաբերին նաեւ գրեթէ բոլոր երկգլխեան,
երեքգլխեան եւ կամ մինչեւ իսկ եօթնգլխեան
նկարագրաւ էակներու առասպելները՝ ինչպէս
նաեւ երկուորեակ երկու իրարու թշնամի եղ-
բայրներու եւ կամ քրոջ եւ եղբոր պատմու-
թիւնները իրենց բազմութիւ տարբերակներով:
Քրոջ եւ երբեմն նաեւ սիրականի դերը սովո-
րաբար միշտ միջին կիսալուսնին հետ կապուած
է, որ շատ տեսակէտով ստորերկրեայ էակի մը
բնոյթ կրելով յաճախ երկրի դիցուհւոյն հետ
կը շփոթուի:

ԴՈՎՏ. չ. Ա. ՄԱՏԻԿԵԱՆ

² Geschichte des Altertums, Bd. I, 2, p. 655f.

